

La necròpolis del Coll del Moro. Sector les Maries. Campanya 1984 (Gandesa, Terra Alta)

M. DOLORS MOLAS, NÚRIA RAFEL

La necròpolis de les Maries forma part de les necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta) integrades per tres àrees d'enterrament: Calars, Tauler i les Maries, estudiades a partir de 1953 per S. Vilaseca (Vilaseca, 1954) i durant la primera part de la dècada dels setanta per M. Bergés i M. Ferrer (Ferrer, 1982, pp. 238-241). L'any 1984 es reprengheren els treballs a l'àrea de les Maries sota la direcció de M. D. Molas, N. Rafel i F. Puig com a complement a les excavacions del poblat (Rafel i Puig, 1985, pp. 603-610). A la zona excavada, que ocupa una superfície de 100 m², es documentaren cinc tombes, totes elles saquejades amb anterioritat als treballs de 1984.

TOMBA M1

Estructura tumular de planta circular (5,40 m) amb cista excèntrica. La cista, rectangular i orientada a l'oest, està construïda amb lloses posades dretes, excepte en la part frontal que queda tancada per l'anell tumular que s'acabà de construir un cop dipositat l'enterrament dins la cista; adossada a la llosa de capçalera, assenta una banqueteta feta sobre el paviment de lloses irregulars. L'anell del cercle tumular (4,70 m de diàmetre) és format per blocs de pedra escairats en la cara externa. A nivell de base, el cercle tumular està rodejat per una corona de dues files de lloses posades planes que ocupa un espai de 0,35 m d'amplada mitjana.

A l'interior de la cista es diferenciaren 6 estrats arqueològics, els dos primers totalment estèrils. L'estrat 3, assentat directament sobre l'enllosat de la cista que recobria també la banqueteta, proporcionà un gran manyoc de bronzes totalment deformats per l'acció del foc; incrustat en ell es va trobar una falange de mà humana cremada. Sota el paviment va aparèixer l'estrat 4 constituït per cendres totalment estèrils, producte

de la cremació d'un cadàver tal com han indicat les anàlisis de laboratori. L'estrat 5 estava compost per una terra d'un vermell intens a causa de l'acció del foc, mentre que l'estrat 6 correspon al sector de terra marronosa i estèril no ocupat pels estrats 4 i 5.

L'aixovar funerari conservat està format exclusivament per objectes de bronze, entre els quals destaquen quantitativament i qualitativa braçalets i fragments de cadenetes. És interessant l'associació entre braçalets de secció plano-convexa del tipus acintat que es daten en el segle VIII a.C. (el Molar) i els de diverses tiges de secció rectangular que, segons Almagro, apareixen en el s. VII a.C. (Almagro Gorbea, 1977) amb altres tipus de diferents tiges de secció quadrada i rodona, datats en les necròpolis baix-aragoneses (Bursau, Bursal i Roquizal del Rullo) i de l'Ebre (Mas de Mussols) i més al sud, en la de la Solivella, entorn del segle VI a.C. Aquesta baixa cronologia ve corroborada per la presència de cadenetes característiques de les necròpolis ibèriques antigues (Can Canyís, Solivella, Oriola i Mianes).

Malgrat l'escàs aixovar conservat, els elements metàl·lics són suficientment significatius com per a datar la tomba en el segle VII a.C. i probablement en la seva segona meitat, atesa la presència de cadenetes. L'associació dels diferents elements assenyalats revela el contacte entre l'horitzó cultural dels camps d'urnes i l'horitzó pre-ibèric antic.

TOMBA M2

Estructura tumuliforme de planta quadrada (1,24 × 1,24 m) construïda amb pedres lleugerament escairades col·locades en filades força regulars. L'interior està farcit per pedres i terra, on s'hi col·locà una caixa feta amb lloses clavades dretes per rebre l'enterrament.

L'aixovar funerari ceràmic, tot modelat a mà i en un estat de conservació molt deficient, està integrat per l'urna que contenia abundants restes òssies calcinades, acompanyada per un bol o tapadora i cinc vasos d'ofrena. L'aixovar metàl·lic està format per tres braçalets de bronze: un de secció circular, un de plano-convex i un de diverses tiges de secció rectangular, a més d'alguns fragments de làmina de bronze, un fragment de cadeneta i una dena de collaret de pasta vítria. L'estat de conservació del material metàl·lic indica que fou cremat conjuntament amb el cadàver.

La fragmentació de l'urna impedeix reconstruir el perfil, si bé la base plana molt reenfonçada i el tipus de vora exvasada i amb llavi indicat, assenyalen la seva pertinença a un moment avançat de la primera Edat del Ferro. La presència de braçalets de diferents tiges de secció rectangular i d'un fragment de cadeneta, associats al fet que l'aparició de les tombes tumuliformes d'empedrat quadrangular no és anterior al segle VII a.C., ens permeten datar la tomba en el segle VII a.C. i, possiblement, en la seva segona meitat.

TOMBA M3

Estructura tumuliforme de planta quadrada (1×1 m), de la qual se'n conserva una filada de 0,25 m d'alçada. Està formada per un empedrat de pedra petita delimitada per pedres escairades només en la cara externa. L'enterrament havia d'estar dipositat per sobre del nivell de base, atès que per sota de l'empedrat no aparegué el *loculus*.

Els fragments ceràmics conservats damunt de la base pertanyen a un mateix vas modelat a mà d'impossible identificació tipològica; segurament es tracta de l'urna, ja que aquests aparegueren associats a restes òssies calcinades.

La tomba correspon al tipus d'empedrat pseudo-tumular amb l'enterrament dipositat a sobre, del qual desconeixem l'estructura que el protegia. Tipus d'estructura que data la tomba en un moment no anterior al segle VII a.C.

TOMBA M4

Estructura tumular de planta circular (4,40 m de diàmetre màxim i 3,80 m de diàmetre mínim) amb cista excèntrica de planta rectangular ($1,62 \times 0,74$ m) orientada a l'est. Està delimitada per grans lloses clavades dretes, excepte en la part frontal que està tancada pel mateix anell del cercle tumular. El fons de la cista està recobert per un empedrat de lloses que presenta una concavitat a la manera d'un *loculus*. L'anell tumular està format per blocs de pedra treballats solament en la cara externa. Un farciment de pedres i de terra omple l'espai que resta entre l'anell i la cista.

La cista havia estat saquejada tant d'antic com recentment, si bé s'ha pogut recuperar un abundant aixovar, barrejat amb ossos cremats, integrat com a mínim per onze vasos ceràmics, un braçalet de bronze de secció plano-convexa i un altre de més d'una tija de secció rectangular, a més d'una anella també de bronze i un braçalet de ferro de secció rectangular.

La gran dispersió dels fragments ceràmics impossibilita conèixer la situació original dels vasos, si bé la concentració de fragments d'engalba vermella en la capçalera de la cista, fa pensar que aquest n'era el lloc d'ubicació original.

Entre les formes que s'han pogut identificar destaca en primer lloc el vas de boca acampanada o de tulipa, recobert per engalba vermella, que és conegut dins la tipologia de la ceràmica fenicio-púnica amb el terme de «vas de chardon» (Cintas, 1970, pp. 330-332; Bisi, 1970, pp. 32, 49-50, forma 7), tipus ben conegut en el Mediterrani central i occidental, però rar en la Península Ibèrica. L'exemplar de les Maries té el seu paral-

l'el més proper en una peça de la tomba orientalitzant de la Joya (Huelva) (Garrido i Orta, 1963; Cuadrado, 1969, p. 269, fig. 8, forma 24; Ne-gueruela, 1979-80, fig. 1, IV, p. 34), conjunt funerari que es data a primers del segle VI a.C. (Aubet, 1976, p. 30), i amb el qual fins i tot comparteix les seves considerables dimensions (18,5 cm de diàmetre de boca). Altres paral·lels els trobem a Setefilla en un conjunt de vasos modelats a torn decorats per bandes pintades bícromes, caracteritzats també per unes dimensions inusuals en el tipus, exemplars que es daten a finals del segle VII a.C.-primera meitat del VI a.C. (Aubet, 1976, p. 20, figs. 3, 9, 10, 15 i 16).

El vas de les Maries, a l'igual que els seus paral·lels peninsulars, es pot situar en la fase de transició dels vasos de boca de tulipa, entre els exemplars més antics datats en el segle VIII a.C. i les imitacions ibèriques andaluses (Aubet, 1976, p. 30).

Una altra forma d'engalba vermella que ha estat identificada és un plat fons que presenta un acanalat en forma de mitja canya sota la vora externa. Vasons relacionats amb el nostre exemplar es daten en el sud-est (Arteaga i Serna, 1975, làm. L, núms. 355 i 357, pp. 62-72; Arteaga, 1982, p. 141, fig. 3) i sud peninsular (Arribas i Arteaga, 1976, figs. 10 i 12) des de finals del segle VIII a.C. fins el segle VI a.C.

El tercer vas a destacar és una imitació indígena del prototipus d'urna feno-púnica de cos globular, coll cilíndric, sovint amb motllura en la seva meitat i nanses geminades, fabricada en tallers «orientalitzants» de la Baixa Andalusia (Aubet, 1976-78, pp. 282-283). Es tracta de recipients modelats a torn i amb decoració pintada produïts entre els inicis del segle VII a.C. —i fins i tot abans— i el segle VI a.C. Els paral·lels geogràfics més propers provenen del poblat de Sant Cristòfor de Maçalió (Terol) i del poblat de Tossal Redó (Terol), ambdós en la comarca del Matarranya (Sanmartí, 1975, pp. 94-95; 1978, pp. 136 i 142), de la necròpolis d'Agullana (Girona) (Sanmartí, 1975, pp. 94-95; Jully, 1975, p. 44; Almagro Gorbea, 1977, p. 110; Pons, 1984, p. 222) i de la necròpolis d'Anglès (Girona) (Pons, 1984, pp. 39 i 219; làm. 12, 4-5; làm. 48, 1-2). Considerem que, a partir de la cronologia dels paral·lels documentats i per la seva associació amb vasos d'engalba vermella feno-púnics, l'exemplar de les Maries s'ha de datar en la segona meitat del segle VII a.C.

Cal destacar la presència d'un braçolet de ferro, element relacionat amb l'ambient colonial fenici-púnic per la seva associació als vasos ceràmics abans esmentats. El conjunt de braçolets de bronze pertanyen a tipus presents en les altres tombes de la necròpolis, comentats anteriorment.

En conclusió, la tomba M4 es pot datar a finals del segle VII a.C. o inicis del VI a.C. a partir de la presència de l'urna globular, imitació indígena de tipus feno-púnics i del vas de boca de tulipa recobert per engalba vermella. L'existència de ferro i l'absència d'altres peces ceràmiques indígenes a torn confirmen aquesta cronologia.

AMPLIACIÓ DAVANT TÚMUL M4

Durant els treballs de neteja de l'entorn del cercle tumular van aparèixer a l'alçada de l'entrada de la cista dos vasos ceràmics ben dipositats damunt del sòl natural i recolzats en una pedra. Es tracta d'un vaset, fet a mà, de cos globular i vora exvasada no diferenciada amb el llavi arrodonit i peu anular, decorat en l'espalla per solcs acanalats irregulars. Aquest tipus de vas es pot relacionar amb les formes que segons Almagro són pròpies del període V dels camps d'urnes del nord-est de la Península Ibèrica i que l'autor situa en el segle VII a.C., si bé en el Baix Aragó hi ha perduracions fins el segle VI a.C. (Almagro Gorbea, 1977, p. 126).

L'altra peça documentada és la meitat inferior d'un vas, fet a mà, de forma bitroncocònica de perfil arrodonit i fons pla lleugerament umbilicat. Aquesta forma representa una evolució dels perfils carenats més antics de Catalunya i que es documenta entre els períodes II i III A de Vilaseca, centrats en el segle VIII a.C. i amb perduracions al llarg del segle VII a.C., com en el cas de les Maries.

La presència d'aquests vasos és, ara com ara, difícil d'interpretar atès que la zona encara no s'ha acabat d'excavar, si bé la presència del vaset votiu i l'absència d'ossos fan pensar que es tracta d'una ofrena relacionada amb el túmul M4.

TOMBA M5

Petita cista irregular (0,60 × 0,38 m) feta amb lloses adossades a l'anell exterior del túmul M1, a l'alçada del seu ingrés. La seva construcció comportà el desmuntar les lloses de la corona que envolten el túmul M1 en aquest sector. L'estat de conservació és molt deficient i s'ha perdut qualsevol resta de la coberta.

L'enterrament està constituït únicament per l'urna, molt deteriorada, acompanyada per un aixovar metàl·lic format exclusivament per braçalets de bronzes de tres tipus: de diverses tiges de secció rectangular, de secció quadrada i de secció plano-convexa. La deformació dels bronzes demostra que foren sotmesos a un foc intens, o sia que cal suposar que el difunt els portava en ésser incinerat. L'urna contenia els bronzes barrejats amb els ossos com demostra la seva dispersió en trencar-se el recipient.

Si bé l'aixovar no permet precisar la seva datació, la part conservada de l'ossari, que presenta un perfil ovoide, sembla indicar un moment tardà dins l'evolució de les ceràmiques característiques dels camps d'urnes. La relació estratigràfica de l'enterrament amb el túmul M1 el situa en un moment cronològic posterior, o sia no abans de la segona meitat del segle VII a.C.

LES ESTRUCTURES SEPULCRALS

Els primers treballs de Bosch Gimpera al Matarranya i Baix Aragó posaren en evidència l'existència d'una tipologia d'enterraments fins aleshores desconeguda. Així cal esmentar els sepulcres de la Font de N'Oró, la Clota, Vall Trobada i els Castellans de Calaceit; les Escodines i Sant Cristòfor de Maçalió i el Villalonc, etc.

Amb el pas del temps nous descobriments s'han anat afegint als primers exemplars coneguts: Cabezo del Cascarujo, Azaila, Loma de los Brunos, Coll del Moro de Gandesa, etc. Ara bé, la manca d'una programació sistemàtica d'excavacions i els saqueigs que des de sempre han afectat aquest tipus d'enterrament no ha permès confeccionar una seriació tipològica. No obstant, sembla que existeixen uns principis evolutius que s'han de tenir en compte, com són la major antiguitat de les cistes de grans lloses respecte a les de mur de paredat, l'allargament de la cista com un fenomen tardà i la perduració dels tipus més primitius fins a la fase final de les necròpolis tumulars (Bosch Gimpera, 1915-1920, p. 65; Tomás, 1960, pp. 60-62).

En aquest marc tipològic les tombes tumulars circulars amb cista excèntrica de lloses M1 i M4 de la necròpolis de les Maries del Coll del Moro estan estretament relacionades amb els ambients hallstattitzants de l'Ebre i, en segon terme, amb els del Segre.

Des d'un punt de vista estructural i a partir de la conformació de la cista, de la relació entre la longitud, l'alçada i la fondària d'aquesta, així com de les dimensions del túmul, caldria pensar en un moment antic d'aquesta tipologia funerària, si bé certes complexitats estructurals podrien ésser un tret més tardà. Així, pel que fa a les cistes, ambdues empedrades, la M1 presenta un pedrís a la capçalera i la M4, en 3/4 del seu entorn, pedrís amb una possible funció de *loculus*; aquest tret no el tenim documentat en cap altra cista de l'àrea. La major complexitat estructural es manifesta així mateix en el fet que les grans pedres de l'anell presenten la cara externa lleugerament escairada —tret que normalment no es troba en les altres necròpolis tumulars—, i també per la presència d'un sòcol de pedra que, a la manera d'una corona regular, envolta el túmul M1. Les característiques d'aquesta corona ens inclinen a considerar-la més lligada a factors de diferenciació social o bé a aspectes rituals que no un reforçament i contenció del túmul.

Tal com hem dit, la relació entre els túmuls de l'Ebre i del Segre és evident, malgrat diferències estructurals importants. Així, per exemple, els túmuls del Segre rarament excedeixen dels 2,50 m, i mentre que les cistes de les tombes M1 y M4 ofereixen un caire megalític, les del Segre són més aviat caixes de pedra que protegeixen l'enterrament.

Contemporàniament, la diversitat tipològica entre les estructures tumulars d'ambdues zones i les centre-europees i franceses són manifestes.

Cal assenyalar també les relatives diferències que hi ha entre les mateixes àrees tumulars de la Península. Com Almagro (Almagro Gorbea, 1973, p. 119), creiem que el mestissatge dels usos funeraris europeus d'aquest moment es manifesta en la diversitat en la implantació peninsular. Així mateix cal tenir en compte el pes de la tradició local en l'assimilació d'aquests usos, com potser l'arrelament de la tradició megalítica a Catalunya.

La troballa de ceràmica ibèrica a torn en algunes necròpolis del Baix Aragó com Cabezo del Cascarujo (Bruhl, 1932, p. 16), Loma de los Brunos (Pellicer, 1960, p. 105), així com en les cistes de Mas Flandi (Sanmartí i Padró, 1976-78, p. 169) o la presència d'urnes d'apèndix perforat a l'entorn del túmul M1, posen de manifest la utilització d'aquests túmuls fins el període ibèric antic, que se situa en la segona meitat del segle VI a.C. (Sanmartí, 1984, p. 36). La cronologia dels primers enterraments tumulars del Baix Aragó resta imprecisa; mentre Vilaseca situa l'inici de la necròpolis del Coll del Moro en el seu període IIB, Almagro s'inclina per una cronologia més baixa, període Vilaseca IIIA (Almagro Gorbea, 1977, p. 120). Per altra banda, Eiroa data els túmuls de Loma de los Brunos en la fase II (800-600 a.C.) (Eiroa, 1982, p. 176).

La problemàtica de les estructures tumulars quadrangulars M2 i M3 és ben diferent. Aquestes estructures es documenten també en la zona baixa-aragonesa, com a Loma de los Brunos (Pellicer, 1960; Eiroa, 1982) i a Azaila (Beltran Lloris, 1976), i en l'àrea del Segre, Pedrós i especialment Roques de Sant Formatge (Maya *et alii*, 1975). El principal problema que aquest tipus de tomba presenta és la dificultat en la conservació de l'enterrament pròpiament dit i com a conseqüència la seva datació.

Un món cultural diferent, però amb el qual aquestes estructures tenen una vinculació molt pròxima, són les tombes ibèriques d'empedrat tumular, normalment de planta quadrangular, a vegades esgraonades i sempre l'enterrament en *loculus* excavat sota l'empedrat. Tipus de tomba que es documenta a Albacete (Casa del Monte, Pozo Moro, La Torrecica i Hoya de Santa Ana), a Múrcia (Cabecico del Tesoro i el Cigarralejo) i a Alacant (Corral de Saus). La cronologia va des del segle V a.C. fins el segle III a.C. Cal assenyalar les tombes tumulars de Les Corts (Empúries, Girona) per la seva baixa cronologia, segle II a.C., i per la seva desvinculació geogràfica de l'àrea indicada.

El problema que les estructures tumulars de l'Ebre i del Segre presenten en relació a la conservació de l'enterrament pròpiament dit dificulta la seva datació, atesa la impossibilitat de relacionar les estructures amb els aixovars. Els excavadors de Serós situen la necròpolis entre el 850-700 a.C. (Pita i Díez Coronel, 1968, p. 34, fig. 50), mentre que Almagro considera més adequat fer arribar els empedrats quadrangulars a Vilaseca IV (Almagro Gorbea, 1973, p. 103); respecte a Pedrós, Maya creu que si bé poden remuntar-se al segle VII a.C., pertanyen a la plena

metallúrgica del ferro. En aquest marc les tombes d'Azaila, datades entre el 350 i finals del s. III a.C., són els exemplars més tardans.

Les dades conegudes fins ara porten, en termes generals, vers una successió en el temps túmuls circulars-túmuls rectangulars, seqüència en la qual la nostra tomba M2 podria representar un estadi intermig. No obstant, això no implica que les tombes circulars desapareguin o perdin importància en aparèixer les quadrangulars, sinó que coexisteixen. Coexistència d'ambdós tipus que es dona des de l'inici fins al final de les necròpolis tumulars, final que s'ha de situar en el moment inicial de la cultura ibèrica en aquesta àrea.

EL RITUAL FUNERARI

El ritus de la incineració és l'únic documentat en la necròpolis de les Maries. L'associació entre aquest tipus de ritual i les estructures tumulars és coneguda d'antic i normal en les necròpolis del Matarranya i Baix Ebre, com també en les del Segre. Independentment que l'origen de les estructures tumulars sia ultrapirinenc o bé autòcton, l'adopció del ritus incinerador cal posar-la en relació amb les influències centre-europees sobre el nord-est peninsular. Cal recordar que els aixovars d'aquest grup del Baix Ebre presenten estrets lligams amb el món dels camps d'urnes.

Són poques les dades que fins fa poc teníem respecte el tipus d'incineració a les necròpolis tumulars del Segre i de l'Ebre. Al Coll del Moro les incineracions es feien acuradament i de manera total, com demostren les restes òssies cremades i que, com a norma, el difunt s'incinerava amb tot l'aixovar. Aquest costum funerari es recull en les fonts clàssiques i és àmpliament documentat en el món incinerador occidental. Malgrat el mal estat de conservació i dispersió dels aixovars, hem pogut documentar que a la tomba M4, a part de l'urna, s'hi dipositaren altres ofrenes a l'interior i a fora de la cista, ofrenes que no foren sotmeses a l'acció del foc i que formen el conjunt de l'aixovar ceràmic.

El sondeig realitzat sota el paviment de la tomba M1 documentà que la pira del cadàver es cremà *in situ* i que posteriorment, en el mateix lloc, s'erigí el monument funerari. Aquest ritual s'ha documentat en altres necròpolis de l'Ebre i del Segre com a Azaila (Beltrán Lloris, 1976, p. 101), a Loma de los Brunos (Eiroa, 1982, p. 33) i a Tossal del Tancat (La Granja d'Escarp),¹ ritual que posa de manifest l'existència d'una organització social complexa i estructurada.

El mateix ritual és documentat en un moment tardà —mitjan segle v a.C. i s. IV a.C.— en el món ibèric, com a Pozo Moro i Corral de Saus (Almagro Gorbea, 1978, pp. 252 i 255; Fletcher, 1977, pp. 4 i 5).

1. Campanya d'excauació realitzada el 1983. Agraïm a J. R. Gallart la informació facilitada al respecte.

Les característiques formals de les tombes M1 i M4 fan que aquestes siguin les úniques possibles d'ésser orientades. L'eix de la cista presenta una direcció est-oest, amb el frontal a l'oest. Aquesta orientació —l'entrada del món dels morts vers el ponent solar— és el reflex de l'existència d'una idea que creu en el lligam entre el culte solar i el món del més enllà, idea àmpliament difosa des de Mesopotàmia, Egipte i l'Egeu, fins el món megalític occidental.

CONCLUSIONS

Les cinc tombes excavades en la campanya de 1984 se situen cronològicament en la segona meitat del segle VII a.C., amb possibles perdurances a inicis del segle VI a.C. Destaquen la contemporaneïtat de les grans tombes tumulars de planta circular i cista excèntrica de grans lloses i les tombes tumuliformes de planta quadrada.

El marc que defineix les tombes excavades és el moment final de la cultura hallstàtica, moment en què es donen els primers contactes amb el món colonial feno-púnic. Aquests contactes es manifesten amb la presència d'elements de cultura material importants que suposen la incorporació del torn i del ferro a l'àrea.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO GORBEA, M. (1973): «Los campos de túmulos de Pajaroncillo, Cuenca», a *EAE*, 83.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1977): «El Pic dels Corbs de Sagunto y los campos de urnas del NE de la Península Ibérica», a *Saguntum*, 12, pàgines 84-141.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1978): «Los relieves mitológicos orientalizantes de Pozo Moro», a *Trabajos de Prehistoria*, 35, pp. 251-270.
- ARRIBAS, A.; ARTEAGA, O. (1976): «Guadalhorce. Eine phoniko-punische niederlassung bei Málaga», a *Madridier Mittelungen*, 17, pp. 180-208.
- ARTEAGA, O.; SERNA, M.ª R. (1975): «Los Saladares 71», a *NAH*, pàgines 7-139.
- ARTEAGA, O. (1982): «Los Saladares 80», a *Huelva Arqueológica*, VI, pp. 131-183.
- AUBET, M. E. (1976): «La cerámica púnica de Setefilla», a *BSAA*, XLII, pp. 19-65.
- AUBET, M. E. (1976-78): «La cerámica a torno de la Cruz del Negro (Carmona, Sevilla)», a *Ampurias*, 38-40.

- BELTRÁN LLORIS, M. (1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*. Zaragoza.
- BISI, A. (1970): *La cerámica punica*. Napoli.
- BOSCH GIMPERA, P. (1915-1920): a *AIEC*, V.
- BRUHL, A. (1932): «Excavaciones en el Cabezo del Cascarujo, Alcañiz (Teruel)», a *Memorias JSEA*, 121, pp. 14...
- CINTAS, P. (1970): *Manuel d'Archeologie Punique*. París, 1970.
- EIROA, J. J. (1982): *La Loma de los Brunos y los Campos de Urnas del Bajo Aragón*. Zaragoza.
- FERRER (1982): «Necrópolis del Coll del Moro, Gandesa», a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, pp. 238-241.
- FLETCHER, D. (1977): *La necrópolis ibérica del Corral de Saus (Mogente, Valencia)*. València.
- GARRIDO, J. P.; ORTA, E. M. (1978): «Excavaciones en la necrópolis de la Joya (3.ª, 4.ª y 5.ª campañas)», a *EAE*, 96.
- JULLY, J. J. (1975): «Koine commerciale et culturel phenico-punique et ibéro-languedocienne en Méditerranée occidentale à l'Âge du Fer», a *AEArq.*, 48, pp. 22-119.
- MAYA, J. L.; DíEZ CORONEL, L.; PUJOL, A. (1975): «La necrópolis de incineración de Pedrós, Serós (Lérida)», a *XIII CAN* (Huelva, 1973), pp. 611-622. Zaragoza.
- NEGUERUELA, I. (1979-80): «Sobre la cerámica de engobe rojo en España», a *Habis*, 10-11, pp. 335-359.
- PELLICER, M. (1960): «El poblado y la necrópolis hallstáticos de la Loma de los Brunos (Caspe)», a *Caesaraugusta*, 15-16, pp. 91-106.
- PITA, R.; DíEZ CORONEL, L. (1968): «La necrópolis de Roques de Sant Formatge, en Serós (Lérida)», a *AEA*, 59.
- PONS, E. (1984): *La I Edat del Ferro a l'Empordà*. Girona.
- RAFEL, N.; PUIG, F. (1985): «Contribución al estudio de la arquitectura defensiva ibérica: el Coll del Moro de Gandesa», a *XVII CAN* (Logroño, 1983), pp. 603-610. Zaragoza.
- SANMARTÍ, E. (1975): «Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón», a *Cuadernos de Prehist. y Arq. Castellonense*, pp. 87-127.
- SANMARTÍ, E. (1978): «Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya: un estat de la qüestió», a *Fonaments*, 1, pp. 121-149.
- TOMÁS, J. (1960): «Elementos estables de los túmulos bajoaragoneses de cista excéntrica. Conclusiones», a *Caesaraugusta*, 15-16, pp. 41-89.
- VILASECA, S. (1954): «Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada», a *Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV*, pp. 13-17. Reus.
- VILASECA, S.; SOLÉ, J. M.; MAÑÉ, R. (1963): «La necrópolis de Can Canyís», a *Trabajos de Prehistoria*, VIII.